

מנחם פרידמן ושמואל היילמן, "הרבי מלובניץ": בחייו ובחיים שלאחר חייו,

בתרגום עמוס כרמל

אור יהודה: מרכז זלמן שזר ודביר, תשע"א

יורם בילו

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והמחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

רבי מנחם מנדל שניאורסון (1902–1994), הנשיא השביעי והאחרון של חסידות חב"ד-לובניץ' (להלן: הרבי), היה ללא ספק אחת הדמויות היהודיות החשובות והמשפיעות ביותר במחצית השנייה של המאה העשרים. אמנם חב"ד הייתה בעלת מעמד מרכזי ושאיפות להגמוניה בעולם החסידי הרבה קודם שהרבי הפך לאדמו"ר. היכן נמצא עוד חסידות המתהדרת בתואר "יתנועה", המתגדרת ב"ספר קדוש" משלה (התניא, חיבורו של מייסד החסידות, רבי שניאור זלמן מלאדי) והמרוממת את מנהיגיה לדרגת "נשיאים"? ואולם חב"ד שירש הרבי מחותנו, רבי יוסף יצחק שניאורסון (ריי"צ), ב' 1951 הייתה חסידות קטנה ודווייה אחרי שמיטב בניה נספו בשואה או נמקו ברדיפות בברית המועצות. בתנופה ובתושייה הפך הרבי את חב"ד במהלך נשיאותו לתנועה טרנס-לאומית גדולה ובטוחה בעצמה, שנציגיה - שליחיו - תוקעים יתד בכל קצווי תבל ומספקים שירותי חינוך, דת ואירוח ליהודים מקומיים ומזדמנים מכל הזרמים והגוונים. בזכות פרויקט השליחות הפכה חב"ד למייצגת המובהקת של היהדות בעיני יהודים ולא יהודים כאחד במקומות רבים בעולם. דמותו הכריזמטית של הרבי, על עיניו התכולות החודרות, זקנו הלבן ומגבעתו רחבת התיתורה, הפכה לאייקון בין-לאומי, וביתו,

Eastern Parkway 770 בשכונת קראון הייטס שבברוקלין, נעשה אבן שואבת למנהיגים ישראלים ואחרים. יום הולדתו (יא בניסן) הוכרז יום החינוך מטעם נשיא ארצות הברית כמחווה לרבי בשל תרומתו להפצת דעת ומוסר בעולם, והקונגרס האמריקני אף הטביע מדליה מיוחדת הנושאת את דיוקנו. על רקע נסיקה זו במעמדו האישי ובמעמד התנועה שהנהיג ביד רמה במשך יותר מארבעה עשורים קשה לחשוב על דמות הראויה למחקר ביוגרפי יותר מהרבי. נחיצותו של מחקר כזה עוד התעצמה לנוכח התסיסה המשיחית העזה שליבה הרבי מיומו הראשון על כס הנשיאות, תסיסה שלא היה כדוגמתה בעולם היהודי מאז ימי הזוהר של שבתאי צבי במחצית השנייה של המאה השבע־עשרה; ולא פחות מכך - לנוכח העובדה שבמהלך השנים החלו החסידים להצביע על הרבי עצמו כעל המשיח המיועד.

ואולם פולחן האישיות של הרבי בחב"ד ורימומו למשיח הפכו אותו ל"גדול מן החיים" (ככותרת הביוגרפיה המפורטת אך הלא ביקורתית שכתב עליו החסיד שאול שמעון דויטש, שהוקע בחב"ד אחרי שהעמיד עצמו כיוורשו של הרבי). מי יהיו לכתוב ביוגרפיה של משיח? שני הסוציולוגים שחברו למשימה, מנחם פרידמן ושמואל היילמן, מחשובי החוקרים של העולם היהודי הדתי בדורות האחרונים, ראויים לשבח על עצם ההעזה. אך ניסיונם להשיב את הרבי לממדיו האנושיים, אף שזכה לביקורות חיוביות בדרך כלל ואף ל"פרס הספר היהודי" בתחום ההיסטוריה היהודית האמריקנית, עורר את זעמם של חסידים רבים. לשיא הגיעו הדברים בהתנצחות מילולית חריפה בין הרב חיים רפפורט למחברים מעל גבי אתר seforim. אחדות מהערותיו של רפפורט ראויות לתשומת לב, והמחברים אכן תיקנו בעקבותיהן כמה טעויות עובדתיות במהדורה העברית של הספר. ואולם דומה כי ביקורתו הידענית והבוטה ניזונה מהנחה סמויה שאי אפשר לבחון את הרבי בכלים ביקורתיים, המאירים גם צללים וחולשות באישיותו ובהתנהגותו. לא בכדי הסוגה המקובלת בחסידות לתיאור חייו של צדיק - כל שכן צדיק שנתפס כנביא וכמשיח - היא הגיוגרפיה ולא ביוגרפיה.

שלוש שאלות מרכזיות עמדו לפני המחברים במחקרם הביוגרפי - שתיים נוגעות לחייו של הרבי והשלישית ל"חיים שלאחר חייו" (afterlife). ראשית, היה על המחברים להאיר את פרקי חייו המוקדמים של הרבי, שהתנהלו במסלול לא שגרתי ונותרו במקצתם עלומים. כצאצאו הישיר וכנושא שמו של האדמו"ר השלישי בשושלת (המוכר בכינויו "צמח צדק") מצא מנדל הצעיר נתיבים לחצר הרבי"צ ואף ללב בתו השנייה של האדמו"ר השישי, חיה מוסיה (מושקה). ואולם במחצית חייו הראשונה הוא לא נראה כחסיד ההולך בתלם ומכשיר עצמו לתפקיד הנהגה. הוא לא למד מימיו בשיבת "תומכי תמימים" של חב"ד, ספק אם הוסמך לרבנות, ואת אורח החיים החסידי המיר ברדיפה אחר חוכמות זרות - לימודי מתמטיקה והנדסה באוניברסיטת ברלין ובמכון הפוליטכני בפריז. אף ששמר על קשרים עם חצר הרבי - שנדדה בשנות השלושים מברית המועצות לריגה ואחר כך לוורשה - הוא לא היה חלק אינטגרלי ממנה. נראה כי לאורך שנות השלושים עמדו בראש מעייניו השלמת לימודיו ומימוש ייעודו המקצועי כמהנדס; כל זאת בעידודה של רעייתו, שהייתה בעלת אופקים תרבותיים רחבים יחסית (ושערורייתיים על פי אמות המידה של קהילה חרדית בימינו), ולמורת רוחו הכבושה של חותנו. המחברים הצליחו להתחקות אחר מסלול החיים של הרבי בשנים העלומות וחשפו בדקדקנות כל בדל עדות על מקומות מגוריו ועל הישגיו האקדמיים (שהיו מרשימים ללא ספק, אף שנעדרו כל סממן של גאונות שייחוסו לו החסידים). עם זאת, מצע הנתונים העובדתי נותר מצומצם

יחסית והניח פתח רחב להשערות באשר לעולמו הפנימי ותפיסתו העצמית. על השערות אלה ניצת ויכוח עז בין המחברים למבקריהם החסידים: האם ביקש הרבי בתקופה זו במודע להתרחק מהעולם החסידי? גם אם אין בידי המחברים אלא עדויות נסיבתיות להתרחקות כזאת, שאותה הם מדגישים, דומה כי אפשר לקבל את טענתם שבתקופה זו חי הרבי חיים כפולים, וגם אם נותר נאמן ללא רבב למורשתו החסידית, לא ראה בעצמו את היורש המיועד של חותנו. החזרה לחיק חב"ד נכפתה על הרבי בעקבות הפורענות של מלחמת העולם השנייה, כשהתאחד עם חותנו בניו יורק אחרי ששניהם נמלטו בעור שיניהם מאירופה. את המהפך מפליט חסר תעסוקה למועמד לכס נשיאות חב"ד, שהשלים הרבי בתוך עשור, מסבירים המחברים באופן מפוכח כנובע משיקולים פרגמטיים: אחרי שנכזבה תוחלתו להשיג עבודה כמהנדס בצרפת ובארצות הברית, הפכה נשיאות חב"ד - שרק מועמד אחד, החתן הבכיר של ריי"צ ר' שמריהו גורארי, הפריד בינו לכינה - יעד מושך ובר השגה. המאבק הכבוש על הכס שהתחולל בשנה שלאחר פטירתו של הנשיא השישי של חב"ד לא היה שווה כוחות לנוכח הכריזמה של החתן הצעיר, למדנתו והיכרותו את מנהגי החסידות - תכונות שהחתן הבכיר לא ניחן בהן כלל ועיקר.

השאלה המרכזית השנייה נוגעת בשנות נשיאותו של הרבי. כיצד הצליח המהגר הפליט, המחוסר תעסוקה ומשולל הצאצאים, להפוך את חב"ד ליחידת עילית, חיל החלוץ של החסידות ושל היהדות החרדית בכלל (הדימויים הצבאיים מקורם בחב"ד, על "טנקי המצווה", "צבאות השם" ו"המבצעים" שלה)? המחברים משערים בצדק כי נסיבות חייו שלו מחוץ לחצר הקנו לו את האמונה כי גם חסידיו שליחיו יוכלו לשרת את התנועה ולהישאר נאמנים לה הרחק מקהילת המאמינים. הן גם לימדוהו להיות קשוב להתפתחויות בעולם ולהפיק מהן תועלת. אך גם אם הרעיון המהפכני של השליחות הייתה לו זיקה לנסיבות חייו, המחברים מעלים את ההשערה המעניינת שהוא שאב השראה לגיוס השליחים גם מהקמת "חיל השלום" ביוזמת הנשיא קנדי בשנות השישים. הם רואים בצדק בהתלהבות המשיחית שליבה הרבי מתחילת דרכו גורם מפתח בגיבוש התנועה ובעיצובה. כמו מוסד השליחות, שזרעו נטמנו בידי קודמיו והרבי העצימו למעין "מסדר" מגובש ועתיר ממדים, כך גם הרעיון המשיחי בחב"ד המודרנית לא הפציע עם הרבי. רבי שלום דוב-בער (רש"ב), האדמו"ר החמישי, הנחיל אותו לצעירי החצר בסוף המאה התשע-עשרה כמשקל נגד "משיחיות הציונית" שאיימה לסחוף עמה את הנוער החסידי. ריי"צ, בנוירשו, שנאבק בשני גלי ההרס שאיימו להצמית את העם היהודי במאה העשרים, הסטליניזם המרקסיסטי והנאציזם, פיתח עקב ההתנסויות הקשות האלה משיחיות מהדגם הקטסטרופלי, הרואה בשואה חבלי משיח. הרבי, לעומת זאת, רתם את המהפך החיובי בעמדת העולם המערבי כלפי היהדות בעקבות מלחמת העולם השנייה לטיפוח משיחיות של הצלחה. רווחת היהודים במערב, הקמת מדינת ישראל, ניצחונה במלחמת ששת הימים, מלחמת עיראק הראשונה, ההסכמים בין המעצמות לצמצום מאגרי הנשק הגרעיני, קריסת ברית המועצות ויציאת יהודיה - בכל אלה ועוד הוא ראה "סימנים של גאולה". הפצת היהדות והחסידות על ידי השליחים לא נועדה אלא להכשיר את העולם כ"דירה בתחתונים" למשכן האל, וכך לקרבו לימות המשיח. הרבי האמין "שכבר נסתיימו כל הברורים", ושדורנו, "דור השביעי", הוא דור הגאולה. חסידיו הסיקו כי הוא, מכוח היותו הנשיא השביעי בשושלת, נועד להיות הגואל; אך האם גם הרבי עצמו חשב כך? בשאלה זו נחלקו החוקרים. לעומת אליוט וולפסון, שטען כי הרבי ביקש ליצור תודעה משיחית קולקטיבית שתייתר לחלוטין את הצורך במשיח אישי, קבעו יוסף דן ואלון דהן כי לרבי הייתה תודעה עצמית משיחית,

ולא זו בלבד אלא שתודעה זו היא הגורם להיותו חשוך ילדים. טענה נועזת זו מתבססת, בין השאר, על התפיסה האפוקליפטית של הגאולה כקץ ההיסטוריה, התואמת את הדימוי של משיח כ"גואל אחרון", ללא צאצאים־משיכים. המחקר אכן נטה לראות בהתמסדות הדפוס השושלתית בחסידות אמצעי לנטרול הדחף המשיחי; והנה, שתי החסידויות שחרגו מדפוס זה - ברסלב מאז מות רבי נחמן וחב"ד בימינו - מזהות את הצדיק שאין לו תחליף עם המשיח.

התזה של פרידמן והיילמן באשר לשאלת התודעה המשיחית של הרבי נראית לי עדיפה משתי הטענות הקוטביות שהוצגו. מחד גיסא, קשה להניח כי מי שהכשיר עצמו במרץ להיות מהנדס וחיפש עבודה במקצועו, הודרך בצעירותו על ידי חזון משיחי שהניעו לפרוש מאשתו. מאידך גיסא, קשה להתעלם מן העובדה כי הרבי בסוף ימיו לא כיהה בחסידים שהצביעו עליו כעל משיח ואף רמז לכך בעצמו. המחברים מציעים את הרעיון שככל שהתחזק מעמדה של חב"ד בהנהגת הרבי וככל שגבר פולחן האישיות שלו בחסידות ומחוצה לה, כך התחזק הרבי בדעתו שהוא נועד להיות הנבחר. היעדר הילדים, לדעתם, לא היה תוצר של התודעה המשיחית אלא גורם מאיץ בהתפתחותה משינשא הרבי הקשיש על גלי ההערצה של חסידיו ללא משקל הנגד של חברים קרובים או בני משפחה (לאחר פטירת רעייתו ב־1986). מכל מקום, המחברים מיטיבים לתאר את הסערה המשיחית שאפפה את חב"ד בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים ואת הדיסוננס המחרף בין הציפיות לגאולה לבין הזדקנותו של הרבי, מחלותיו והסתלקותו בג' בתמוז תשנ"ד; והציור החי של הדרמה הטרגית הזאת הוא מרתק. בתיאור דמדומי הנשיאות של הרבי מחרפים המחברים את תהליך האנשתו של מי שבני הפלג המשיחי הרדיקלי ("המשיחיסטים") רוממו לדרגת "גואל אחרון". הם תוהים אם לא "אבד בתוך הזויות המשיחיות" (עמ' 213) ומסכמים כי המחלות הגופניות שלקה בהן "לא היו קשורות בחבלי הלידה של המשיח, אלא דווקא בפרוכסי המוות של חלום על נבואה ובשקיעת שמשו של נביאו" (עמ' 262).

ניסוח פסימי זה מוביל אותנו לשאלה השלישית: מה צופן העתיד לחסידות שנקלעה למצב האוקסימורוני של קהילה ללא צדיק? המחברים מגייסים שני מושגים סוציולוגיים מרכזיים כדי להעריך את סיכוייה של חב"ד בעידן הפוסט־שניאורסוני - דיסוננס קוגניטיבי (והורדתו) של ליאון פסטינגר וסמכות כריזמטית (והשגרתה) של מקס ובר. באמצעות המושג הראשון הם מסבירים את הנמרצות הגוברת בפעילות התנועה ובלהט המשיחי בשנותיו האחרונות של הרבי ובשנים שלאחר הסתלקותו. אך כסוציולוגים מיומנים הם מטילים ספק בכוחה של מגמה זו להימשך בטווח הבינוני והארוך, לנוכח הנטייה של כריזמה אישית להישחק ולהתפוגג. פרידמן והיילמן מסכימים כי השליחות, כמסלול מקצועי שצעירי התנועה נושאים אליו את עיניהם, היא הדבק שמחזיק את חב"ד חסרת המנהיג, אך גם תוהים אם אינה עבודה מתישה ושוחקת, ובסופו של דבר אף סזיפית, לנוכח הפער בין הציפיות המשיחיות הגבוהות (שאינן מתממשות) לבין מציאות החולין של פעילות בקרב קהלים יהודיים מגוונים שאינם אורתודוקסיים כלל ועיקר. אני מוצא טעם בנייתו מפוכח זה, אם כי לא הייתי ממעיט בכוחם של אמצעי ההנחה של הרבי שהמשיחיסטים מפתחים ביצירתיות באמצעות טכנולוגיות מתקדמות. בעבור חסידים צעירים, שממילא לא הכירו את הרבי פנים אל פנים, הרבי הווירטואלי שלאחר ג' בתמוז תשנ"ד הוא גלוי לעין (בזכות תמונותיו וסרטי הווידאו שלו), נגיש מאוד (בזכות שיטת חיזוי ביבליומנטית, העושה שימוש בכרכי האיגרות שלו - **אגרות קודש** - כדי לכתוב לו

ולקבל ממנו תשובות) ומוחש כקרוב. יתרה מזו, הרבי האקטואלי היה ספון בביתו בשנותיו האחרונות, ונמצא לחסידים בצמצום גובר והולך. ייצוגיו של הרבי הווירטואלי - תמונותיו, ביתו, הדולרים שחילק, מי המקווה שלו ועוד - הם רבים, ומקצתם ניתנים לשכפול אינסופי. על רקע ריבוי עקבותיו בעולם אפשר להבין את טענת המשיחיסטים שהרבי נמצא "אתנו יותר מתמיד". עם זאת, הרבי הווירטואלי הוא גם מבוזר מאוד: כל אחד יכול לפנות אליו באגרות קודש ולקבל תשובה ישירה, לבקר אותו בביתו ב־770 (או, להבדיל, בבית הקברות אולד מונטיפיורי בקווינס) או לחזות בו בהתוועדות מוסרטות. סיכויי ההשרדות של התנועה שיש בה משיח וירטואלי אולי טובים יותר מכפי שמציגה התחזית הפסימית של פרידמן והיילמן, אך קל להסכים עם טענתם שחב"ד תאבד את המבנה המונוליתי שאפיין אותה בעבר ותהפוך לפדרציה של קהילות המנוהלות בידי שליחים שיש להם אוטונומיה גוברת והולכת.

הספר אינו נטול פגמים בעיניי. לנוכח מיעוט המידע על חייו המוקדמים של הרבי המחברים מרבים להעלות השערות, שקשה מאוד לאמתן, באשר לחייו הפנימיים ולפסיכולוגיה שהניעה אותו. מיעוט המידע גם הוביל אותם לעתים להסתמך על עדותו של בארי גורארי, נכדו היחיד של ריי"צ, בשאלות מפתח, ללא עדויות תומכות אחרות. מכיוון שבארי היה בנו של שמריהו גורארי - שהרבי עקף בדרך לנשיאות - ולימים נאבק עם הרבי בבית המשפט על ספריית חב"ד (משפט שהעמידו כאויב מושבע של החסידות), קשה לקבל את דבריו אובייקטיבית, למרות טענתו שהעריך את דודו. גם אין להקל ראש בביקורת שהעלו חסידים כלפי האפשרות לכתוב ביוגרפיה ממצה של הרבי, ולו מנקודת המבט של מדעי החברה, ללא הסתמכות על התיאוסופיה של חב"ד בכלל ועל תורתו המשיחית של הרבי בפרט. אולם ביקורות אלה מחווירות לנוכח הישגיו הרבים של הספר ובראשם תיאור חי, עשיר בתובנות וכתוב היטב של עלייתה, דעיכתה והנכחתה המחודשת של אחת הדמויות החשובות ביותר בעולם היהודי במאה העשרים, וניתוח מאיר עיניים של הסערה המשיחית שחוללה.